

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/31556> holds various files of this Leiden University dissertation

Author: Slaman, Pieter

Title: Staat van de student : tweehonderd jaar politieke geschiedenis van studiefinanciering in Nederland

Issue Date: 2015-01-21

Staat van bezetting 1940-1945

Nadat Duitse troepen in mei 1940 Nederland overweldigden en de wettige regering de wijk nam naar Engeland, kwam Nederland onder een nationaalsocialistisch bewind. Dit Duitse burgerlijk bestuur probeerde in het bezette gebied de radicale politieke en maatschappelijke omwenteling af te dwingen die in Duitsland al ver was gevorderd. Volgens de nationaalsocialistische leer deelden het Nederlandse en Duitse volk een gezamenlijke oorsprong en lotsbestemming. Een 'gezuiverd' Nederlands volk zou daarom deel moeten gaan nemen in de strijd tegen Duitslands vijanden, en een voorname rol moeten spelen in de opbouw van een nieuwe Europese orde. De bezettingsautoriteiten en de Duitsgezinde secretaris-generaal van het ministerie van Onderwijs zetten studiebeurzen in als middel om deze doelen dichterbij te brengen, vooral door uitsluiting, selectie en disciplineren van begunstigden en door het bevorderen van opleidingen in Duitsland en Italië.

Nieuwe autoriteiten

Op zaterdag 25 mei 1940 maakte de nieuwe rijkscommissaris voor het bezette Nederlandse gebied, dr. Arthur Seyss-Inquart, samen met twee van zijn beoogde *Generalkommissare* zijn opwachting bij Hitler. In een uitvoerig monoloog sprak Hitler van zijn waardering voor de Nederlandse cultuur en historie, en van zijn vertrouwen dat de Nederlandse bevolking zich vanzelf in de nationaalsocialistische gelederen zou voegen. Hij waarschuwde echter voor intellectuelen, die in zijn ogen 'absolut anglophil ingestelt' waren.¹ Hij droeg Seyss-Inquart en diens entourage op om alle geledingen van het Nederlandse volk de omslag naar de nieuwe Germaanse orde te laten maken, waarbij hij zweeg over de vraag hoe dat precies gebeuren moest.

Seyss-Inquart vertrok met twee opdrachten naar Den Haag. Enerzijds werd hij verantwoordelijk voor handhaving van de rust en de openbare orde in het bezette gebied. Duitsland leverde grote oorlogsinspanningen, en intern tumult kon het daarbij niet gebruiken. Anderzijds droeg hij een revolutionaire taak. De verzuilde maatschappelijke structuren, de liberale politieke waarden

en de traditionele instituties in Nederland moesten grondig worden hervormd. Overleg moest plaatsmaken voor leiderschap, verscheidenheid voor eenheid, en veelheid door raszuiverheid. De rijkscommissaris beseftte dat deze ingrijpende plannen moeilijk te verenigen waren met de handhaving van rust en orde. Daarom stelde hij zich aanvankelijk terughoudend op. 'Wij willen dit land en zijn bevolking noch imperialistisch in het nauw drijven noch aan dit land en zijn volk onze politieke overtuiging opdringen,' zo verzekerde hij in zijn installierede in de Ridderzaal.²

Seyss-Inquart plaatste een kleine centrale overheid boven op het Nederlands openbaar bestuur, dat hij grotendeels intact liet. De verantwoordelijkheid voor onderwijsbeleid delegeerde hij aan Friedrich Wimmer, de *Generalkommisar für Verwaltung und Justiz*, en diens ondergeschikte Heinrich Schwarz. Van dit gezelschap van ss-officieren stond vooral Schwarz bekend om zijn ideologisch fanatisme.³ Het Nederlandse ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen kwam bij afwezigheid van de minister onder leiding te staan van de hoogste ambtenaar, de secretaris-generaal. Conform vooroorlogse kabinetsinstructies voerde hij zo veel mogelijk op oude voet het beheer over zijn departement en het daaraan verbonden onderwijsapparaat. Zolang de nieuwe autoriteiten hem met rust lieten, bestond de hoop dat zij vooral militair-strategische belangen op het oog hadden en geen interesse zouden hebben in zaken van onderwijs of binnenlands bestuur. Die hoop bleek echter van korte duur.

De uitsluiting van Joodse beursstudenten

Volgens de nationaalsocialistische leer zouden de nodige hervormingen niet slagen zolang Joodse burgers deel uitmaakten van de samenleving. De Joden zouden die saboteren zoals zij ook de vooroorlogse maatschappij steeds zouden hebben tegengewerkt. Het nieuwe bewind maakte er daarom een prioriteit van om Joodse Nederlanders maatschappelijk te isoleren en uit het publieke leven te verwijderen, zoals het dat ook in Duitsland had gedaan. Reeds in de eerste maanden van de bezetting begonnen daarvoor de administratieve voorbereidingen. Nadat alle Nederlandse ambtenaren, ook onderwijzers, in juni 1940 waren opgeschrikt door de verplichting een verklaring van loyaliteit aan de Duitse autoriteiten af te leggen, werden zij in september verplicht een afstammingsverklaring in te sturen. Zij moesten aangeven of zijzelf, hun ouders of grootouders Joods waren, en als dit het geval was werden uitgebreide inlichtingen over inkomen, bezittingen en gezin gevraagd. Dat het geen onschuldige administratieve handeling betrof was duidelijk voor elke goede verstaander. De Nederlandse krantenlezer was bekend met de isolatie en vernedering van de Joden in Duitsland.⁴

Al in november 1940 volgde de ontheffing van Joodse rijksambtenaren, inclusief onderwijzers en hoogleraren, 'uit de waarneming van hun functie'. Een studentenstaking in Delft en Leiden uit protest tegen de maatregel was de eerste omvangrijke ordeverstoring in Nederland sinds de capitulatie. Hoewel de bezettingsautoriteiten erg op hun hoede waren voor zulke onrust verzwakten zij hun anti-Joodse maatregelen niet. In januari 1941 deelde Seyss-Inquart mee aan de secretaris-generaal van Onderwijs dat ook alle Joodse studenten uit het hoger onderwijs moesten verdwijnen. Om dat te bereiken kondigde hij een verbod af op inschrijving voor Joodse eerste- en tweedejaarsstudenten, en verplichtte hij reeds ingeschreven Joodse studenten om een verzoek tot voortzetting van hun studie in te dienen. Discriminerende verordeningen werden in die winter ook afgekondigd op tal van andere maatschappelijke terreinen. Zo werd het Joodse artsen, apothekers, vroedvrouwen, makelaars en notarissen verboden om niet-Joodse patiënten of klanten te bedienen en mochten Joden niet langer naar de bioscoop.⁵

Als onderdeel van deze golf van maatregelen werd het in januari 1941 verboden om aan Joodse leerlingen en studenten studiebeurzen te verlenen. Op 23 januari kreeg het onderwijsministerie daar bericht van:

Dr. Wimmer heeft aan den Secretaris-Generaal medegedeeld, dat Joden niet meer in aanmerking mogen komen voor studiebeurzen, en dat zij evenmin in het genot daarvan mogen blijven. Dit geldt voor alle beurzen, dus b.v. ook voor de muziekstudiebeurzen, waarvoor onlangs een oproep in de dagbladen is geplaatst.⁶

Ook besloot Wimmer dat Joodse leerlingen en studenten geen prijzen meer mochten ontvangen, zoals de Prix de Rome.

Dit verbod werd niet bekend gemaakt in de landelijke pers; op 1 februari verscheen in de dagbladen enkel het korte bericht dat ook gegadigden voor een rijksbeurs een afstammingsverklaring moesten opsturen. Voor wie daaruit niet zelf de conclusie trok dat Joden werden uitgesloten was er de illegale pers. Het verzetsblad *De Geus onder studenten* wist het verbod half februari te melden. Pas op 26 februari werden de onderwijsinstellingen officieel van de maatregel op de hoogte gesteld.⁷

Joodse beursstudenten stonden nu voor de keuze om van ondersteuning af te zien, of de afstammingsverklaring naar waarheid in te vullen en de gevolgen af te wachten. Van het afleggen van een valse verklaring verwachtten zij niet veel goeds. Joodse burgers waren in januari geconfronteerd met de verplichting om zich bij de gemeente aan te melden ter administratie. Volgens velen had weigeren niet veel zin omdat religie in de meeste gevallen was opgenomen in de Nederlandse burgerlijke stand, de kerkelijke registers of elders. Burgers waren

op meerdere plaatsen bekend. De autoriteiten konden daardoor eenvoudig nagaan of gehoor werd gegeven aan de oproep. Mede uit angst voor strafmaatregelen meldden vrijwel alle Joden zich aan; historicus Loe de Jong vermoedde dat maar enkele tientallen zich aan de verplichting onttrokken.⁸ Joodse beurskandidaten hebben daarom waarschijnlijk nauwelijks getwijfeld of zij de formulieren naar waarheid in zouden moeten vullen. Eerder was de vraag of het in het geheel nog zin had om een beurs aan te vragen.

Ook niet-Joodse beursstudenten kregen de formulieren voor de afstammingsverklaring eind februari in huis en velen zagen zich voor de gewetensvraag gesteld of zij deze ingevuld terug moesten sturen, of principieel zouden moesten weigeren. Vaak hadden zij niet de zorg over een gezin, waardoor een weigering in het ergste geval onderbreking van de studie kon betekenen. Daarbij, zo schreef een twijfelaar in zijn dagboek, 'als de boel zo blijft – en als het niet zo is, is het hele probleem verdwenen! – moet ik met het najaar tóch in de Arbeidsdienst, en dat maakt alles wel weer gemakkelijker voor me.'⁹ Sommigen besloten om zulke redenen af te zien van een beursaanvraag.

Anderen stuurden de ingevulde formulieren wel terug. Het dagboek van een twijfelende theologiestudent uit deze periode geeft een beeld van een dagenlange persoonlijke tweestrijd:

Mijn geweten en eergevoel aan de ene kant – mijn verstand en de belangen van mij en van anderen aan de andere kant. Ik ben wel objectiever over de zaak gaan denken. Het blijft iets ellendigs, maar het is misschien toch maar beter, het te doen. Perslot, door mijn daad worden geen belangen van anderen geschaad, veel protesterende kracht gaat er ook niet van uit, zoals bij onze staking – is het in Gods naam dan niet beter, me erbij neer te leggen. Daar komt bij: er staat nog meer op stapel, 'ontjoodsching van de bedrijven' stond er vanavond al in de krant, en als ik een baan ga zoeken, loop ik er dus toch weer tegenaan. En dan wordt het toegeven of doodgaan – en dan is toegeven toch wel raadzaam. En als ik dan tóch moet toegeven, zal ik wél spijt hebben, als ik het nu maar niet direct bij dit geval van die beurs gedaan heb.¹⁰

Dit waren slechts overwegingen van een enkele beursstudent, maar zij zeggen iets over het gewicht van de beslissing en de angst die inmiddels onder de bevolking leefde. Deze student zag zich geplaagd voor de keuze 'toegeven of doodgaan'. Hij was waarschijnlijk zwaar onder de indruk van de andere gebeurtenissen van februari 1941. In en rond Amsterdam werd door het Duitse leger een grote werkstaking neergeslagen. Door een gebrek aan betrouwbare berichtgeving in de kranten deden in Nederland de wildste geruchten de ronde over het geweld en het grote aantal doden dat daarbij zou zijn gevallen. Voor

het eerst sinds de capitulatie werd het Nederlandse publiek geconfronteerd met grootschalig geweld van de bezetter, en bleek bij het bepalen van de juiste houding veel meer op het spel te staan dan vervolg van de studie of behoud van een schoon geweten.¹¹

Disciplineren

In studentenkringen aan de hogescholen en universiteiten broeide het. De anti-Joodse maatregelen van de winter van 1941 stuitten velen tegen de borst. Veel jonge studenten droegen geen verantwoordelijkheid voor familie of collega's en voelden zich vrij om hun onvrede te laten blijken. Door hun hoge graad van organisatie en sociale samenhang konden zij bovendien eensgezind naar buiten treden.

De Duitse autoriteiten kregen vanaf november 1940 bijzondere aandacht voor studenten. Het ontslag van Joods overheidspersoneel had onder hen tot beroering geleid. De Nederlandsche Studenten Federatie diende een officieel protest in en besloot tot een landelijke staking. In Delft en Leiden werd inderdaad gestaakt, waarna de hogeschool en universiteit op last van Wimmer werden gesloten; in andere steden wisten de lokale bestuurders de gemoederen tot bedaren te brengen. Nadat in februari 1941 de maatregelen tegen Joodse studenten bekend werden ging opnieuw een golf van onrust door de steden en verbood Wimmer een aantal studentenbladen. Naast collectieve protestacties waren er geregeld incidenten waarbij studenten betrokken waren, van kleine provocaties tot openbare vechtpartijen.¹²

Een veel bredere onwil en weerstand onder de Nederlandse jeugd werd zichtbaar toen Seyss-Inquart een verplichte arbeidsdienst oplegde. Op 27 mei 1941 verscheen de mededeling in de kranten dat de rijkscommissaris alle Nederlandse jongeren, mannelijk en vrouwelijk, verplichtte om tussen hun achttiende en vijentwintigste zes maanden arbeidsdienst te verrichten. De bedoeling was om de jeugd 'te doordringen van de ethische waarde van den arbeid in het algemeen en haar in het bijzonder de vereischte waardeering voor den handenarbeid bij te brengen'.¹³ Daarnaast zou de jeugd de grondbeginselen van het nationaalsocialisme worden bijgebracht. Seyss-Inquart bepaalde voor de zekerheid dat plaatsing in overheidsdienst of inschrijving in het hoger onderwijs pas mogelijk was na vervulling van deze plicht.¹⁴

Dat het geen storm liep bij de dienst mag blijken uit het kleine aantal eerstejaarsstudenten dat de dienst vervulde voor het zich in liet schrijven aan de universiteiten. Aan de Gemeentelijke Universiteit van Amsterdam waren het er 67; de andere 411 inschrijvers 'waren afgekeurd, hadden uitstel, waren te jong of te oud of hadden zich er op andere gronden aan kunnen onttrekken'.¹⁵ Van de

136 nieuwe inschrijvingen in Groningen kwamen er slechts 15 uit de arbeidsdienst.¹⁶ De Nederlandse jeugd ontweek op grote schaal de haar opgelegde 'eereplicht' maar bleef wel studeren.¹⁷

Voor *Generalkommissar* Friedrich Wimmer was deze houding onacceptabel. Wimmer had Nederlandse studenten een belangrijke taak toebedacht. Duitsland had zijn beste krachten nodig in de strijd en in Duitse scholen, fabrieken en ziekenhuizen werden grote personeelstekorten voorzien. Nederlandse studenten konden van grote waarde zijn voor Duitsland wanneer zij zich naar het nieuwe bewind wilden voegen. Daar bleek echter weinig van, en vooral na de Duitse invasie in de Sovjet-Unie in de zomer van 1941 ging dat steken. Wimmer sprak na de oorlog nog zijn ergernis uit:

Verstehen Sie wohl: es war Krieg. Die deutschen Studenten waren an der Front und konnten nicht studieren; die tschechischen Universitäten hatten wir im November 1939 schon geschlossen. Die holländischen Studenten spielten mit Feuer.¹⁸

Het afdwingen van gehoorzaamheid onder studenten was niet eenvoudig. Met studenten had de rijksoverheid weinig formele banden. Zij stonden slechts geregistreerd bij onderwijsinstellingen en waren op het ministerie onbekend. Ze hoefden aan bijna niemand verantwoording af te leggen en konden zich relatief eenvoudig aan maatregelen van de overheid onttrekken. Er was echter een bijzondere categorie studenten die wel bekend, afhankelijk en controleerbaar was: de beursstudenten. Het genot van een studiebeurs was van oudsher een bijzonder voorrecht waar de verstrekker eisen aan kon verbinden. Beursstudenten waren altijd in zekere mate onderworpen geweest aan controle op hun gedrag en prestaties. Van die verhouding probeerde de bezetter nu gebruik te maken.

Heinrich Schwarz, de verantwoordelijke voor het onderwijs op het bureau van Wimmer, ontving in de zomer van 1942 de voordrachten van de rijksbeurscommissie maar weigerde die te bevestigen. Hij eiste van alle kandidaten een belofte dat zij zich gedeisd zouden houden en gehoorzaam zouden zijn zolang zij in het genot waren van een beurs.¹⁹ Kort voor aanvang van het studiejaar 1942-1943 stuurde het inmiddels omgedoopte 'Departement van Opvoeding, Wetenschap en Kultuurbescherming' daarom een verklaring die kandidaten moesten ondertekenen om voor de beurs in aanmerking te komen. De tekst was soms vaag, maar dwingend:

Hierdoor verklaar ik plechtig, dat ik mijn beste krachten zal inspannen om het voorrecht dat mij door toekenning van een rijksbeurs (renteloos voorschot) verleend wordt, op een wijze te gebruiken als van een waardig lid van

de Nederlandsche volksgemeenschap verlangd wordt; voorts, dat ik mij ervan bewust ben, dat het aanvaarden van deze rijksbeurs mij den zedelijken plicht oplegt mij te onthouden van alle uitlatingen en daden van politieke aard; tenslotte, dat ik de verordeningen en bepalingen van de bezettende overheid naar eer en geweten zal opvolgen, en mij zal onthouden van elke handeling gericht tegen het Duitsche Rijk of de Duitsche Weermacht. Het is mij bekend, dat het niet nakomen van deze verklaring de onmiddellijke intrekking van deze beurs ten gevolge kan hebben. Dit bekrachtig ik door mijn handtekening.²⁰

Deze verklaring moest kort daarna ook worden afgelegd door aanvragers van particuliere studiebeurzen. De bezetter had in 1940 een 'Commissaris voor de niet-commercieele vereenigingen en stichtingen' aangesteld die ongeveer 300 private beurzenstichtingen onder zijn hoede nam. Deze commissaris H.W. Müller-Lehning kreeg de bevoegdheid om naar eigen inzicht statuten te veranderen of stichtingskapitalen voor 'algemeen belang' te gebruiken. In september 1942 maakte hij daarvan gebruik door beurzenstichtingen te verplichten zijn toestemming te vragen voor elk toekenningsbesluit. Aan die toestemming verbond hij de voorwaarde van de loyaliteitsverklaring.²¹

Voor de tweede maal stonden beursstudenten voor een dilemma dat anderen bespaard bleef, en reageerden zij op uiteenlopende manieren. Pas een halfjaar later zouden alle studenten worden verplicht tot ondertekening van een dergelijke verklaring; voorlopig stonden bursalen er alleen voor. 'Door een rijksbeurs ben ik meer dan een ander die dit niet heeft aan de heidenen overgeleverd. Is dit geen mooie gelegenheid om er een punt achter te zetten?' vroeg een vertwijfelde bursaal zich af.²² Er was een groot moreel bezwaar tegen het verklaren van gehoorzaamheid aan de vijand, en veel beursstudenten waren bang voor afkeuring door hun omgeving. Anderzijds was stoppen niet aantrekkelijk omdat bij werkloosheid de arbeidsdienst wachtte. En nog altijd speelde de hoop op een snelle afloop van de oorlog een rol, nu versterkt door de Amerikaanse deelname aan de oorlog en de eerste geallieerde overwinningen.

Er moet in september 1942 veel door studenten en docenten over het vraagstuk gesproken zijn. Dat blijkt uit dagboekfragmenten en uit het feit dat het College voor Interacademiaal Overleg zich over de kwestie boog. Het College zag uiteindelijk weinig kwaad in het ondertekenen van de verklaring.²³ Hetzelfde gold voor een dagboekschrijver die zich door geen enkele verplichting aan de overheid meer gebonden voelde:

Och ja, ik zal het maar tekenen. Deze heren maken zelf iedere zedelijke basis van samenwerking onmogelijk, laten ze dan ook de consequenties ervan maar zelf dragen. Ik wens hier niet de dupe van te worden, dit stelletje is het me niet waard dat ik er mijn studie voor opgeef. Ik weet het wel, het is misschien niet nobel, maar och, het zou een beetje de-martelaar-spelen worden.²⁴

Hoeveel mensen weigerden te tekenen is niet te achterhalen. Omdat het aantal van 1300 aanvragen het aantal beschikbare beurzen ver overtrof, bleven genoeg kandidaten over om alle beschikbare beurzen te vergeven.²⁵

De rijksbeurzencommissie

De rijksbeurzencommissie probeerde intussen zo lang mogelijk het vooroorlogse Nederlandse beleid voort te zetten. Haar voorzitter was gesteld op juridische precisie. Op het onderwijsministerie werden belangrijke functionarissen echter geleidelijk vervangen door mensen met heel andere bedoelingen. De aanstellingen van de Duitsgezinde hoogleraar Jan van Dam als secretaris-generaal, de 'edelfascist' L.P.D. op ten Noort als chef Hoger Onderwijs en NSB-lid D.G. Noordijk als onderwijsinspecteur in algemene dienst zorgden dat de commissie gaandeweg omringd raakte met mensen die het beleid elk op hun eigen manier radicaal wilden omgooien.²⁶ In het voorjaar en de zomer van 1942 verloor de commissie ook nog twee krachtige figuren. Jan Donner en J.A.J. Barge werden als lid van de Hoge Raad, als hoogleraar en Eerste Kamerlid samen met andere Nederlandse prominenten in gijzeling genomen. Barge werd bovendien oneervol uit al zijn functies ontheven vanwege zijn aandeel in het Leidse professorenverzet. Verzwakt en geïsoleerd moest de commissie verder.

Inspecteur Noordijk noemde de overgebleven leden 'nu niet bepaald van de goede richting', en negeerde hen volkomen bij zijn pogingen om Duitsgezinde kandidaten aan een beurs te helpen.²⁷ Samen met de leider van het Nationaalsocialistisch Studentenfront selecteerde hij 35 kandidaten en via Van Dam wist hij hun een rijksbeurs te bezorgen. Ook kandidaten die volgens de Wet op het hoger onderwijs door onderwijsinstellingen voorgedragen hoorden te worden, gingen door tussenkomst van Noordijk rechtstreeks op de lijst.²⁸ De positie van de beurzencommissie en de colleges van curatoren werd zo voortdurend ondermijnd.

De nieuwe kopstukken op het departement probeerden intussen een ander toekenningbeleid te bepalen. Daarbij bleek dat ook het nationaalsocialisme geen oplossing bracht voor oude bekende vraagstukken. Aan de ene kant was er Jan van Dam, die geloofde in de waarde van de 'volksche wetenschap'. Hij

verzette zich tegen een elitair, intellectualistisch karakter van het hoger onderwijs. Studies moesten volgens hem worden aangepast aan de behoeften van de 'volksgemeenschap' en worden opengesteld met een ruim beurzensysteem.²⁹ Noordijk was minder geïnteresseerd in de afkomst van de kandidaten dan in hun karakter. Hij wilde dat beurzen beschikbaar kwamen voor de sterkste persoonlijkheden, en wilde die selecteren op een 'schiftingsweekeinde, waarin de knapen eens hoofd voor hoofd "doorgezaagd" konden worden'.³⁰ Het Nederlandsch Arbeidsfront zou daar goede ervaringen mee hebben. Jonkheer Op ten Noort ten slotte meende dat voor traditionele academische families in armoedige omstandigheden beurzen beschikbaar moesten zijn omdat zij hun maatschappelijke stand moesten kunnen ophouden. Volgens hem moest men niet 'minderwaardigen' ondersteunen, maar de grootste talenten, ook als hun ouders veel geld verdienden. Die ouders werden door de belasting al genoeg 'rein ausgezogen', aldus een nationale maar weinig socialistische Op ten Noort.³¹ Een gezamenlijk standpunt kwam er nooit.

Ook werkte Van Dam tevergeefs aan een nieuwe samenstelling van de rijksbeurzencommissie. In november 1943 schreef hij de commissie een brief waarin hij de benoeming van nieuwe leden voorstelde. Hij had de psycholoog F.M.J.A. Roels en de chef Hoger Onderwijs Op ten Noort op het oog. Hij prees de vakennis van Roels, maar verzweeg zijn fascistische sympathieën.³² De benoemingen bleven echter achterwege nadat het Nederlands middelbaar en hoger onderwijs in de loop van 1943 nagenoeg leegliep en tot stilstand kwam.

Nieuwe beurzen

Om de belangstelling voor bepaalde opleidingen te bevorderen riep de overheid in deze periode nieuwe beurzen in het leven. Een eerste voorziening kwam er op initiatief van de regering van Mussolini, een voorziening die Nederlandse onderwijzers in staat stelde om Italiaans te komen leren. Zeventien geïnteresseerden meldden zich. Op ten Noort wilde iets terugdoen voor de Italianen. Hij geloofde niet dat zij bereid zouden zijn Nederlands te komen leren, maar wilde wel iets voor hen betekenen door Italiaanse geleerden kennis te laten nemen van wetenschapsgebieden die in Nederland hoog aangeschreven stonden. Hij dacht daarbij aan waterbouwkunde, natuurkunde, scheikunde, medicijnen, landbouw, koloniale landbouw en veeartsenijkunde. Op zijn voorstel werd voor zeven Italiaanse bezoekers geld beschikbaar gesteld.

Seyss-Inquart meende dat ook de studie van het Duits niet achter kon blijven, zeker omdat plannen werden gemaakt om van Duits een verplicht schoolvak te maken. Hij trok in juli 1942 f 20.000,- uit voor Nederlandse onderwijzers die Duits wilden leren. 260 gegadigden meldden zich nadat een oproep werd ge-

plaatst in elf NSB-kranten en twee landelijke dagbladen. Noordijk merkte op dat een groot deel van de cursisten nationaalsocialist was.³³

De Deutsche Akademische Austauschdienst zorgde intussen dat Nederlandse jongeren aan Duitse universiteiten konden studeren. Tot april 1943 ging het om 160 studenten, van wie ongeveer 60 een beurs ontvingen van de rijkscommissaris. Noordijk bemiddelde en zorgde dat nationaalsocialisten die een rijksbeurs aanvroegen voor studie in Nederland, ook voor het uitwisselingsprogramma in aanmerking kwamen. Ten slotte kregen jaarlijks ongeveer honderd jongeren een beurs voor de Langemarck-Studium, een nationaalsocialistische vooropleiding die toegang gaf tot het hoger onderwijs in Duitsland. Jaarlijks werden daarvoor oproepen in de landelijke dagbladen geplaatst.³⁴

Stagnatie

Deze hervormingspogingen werden doorkruist door draconische maatregelen van andere Duitse autoriteiten. Omdat de oorlog aan het oostfront voor Duitsland een rampzalige wending nam werd niet langer getolereerd dat Nederlandse mannen zich buiten de strijd hielden. Voor Kerstmis 1942 moest Nederland 45.000 arbeidskrachten aanleveren voor de Duitse industrie. Seyss-Inquart besloot ongeveer de helft van alle studenten in het hoger onderwijs op te roepen. Na hevige onrust trok hij de maatregel weer in. Nadat studenten echter werden beschuldigd van het plegen van moordaanslagen op hoge NSB-functionarissen, werden in februari 1943 grootschalige razzia's uitgevoerd op middelbare scholen, hogescholen en universiteiten. Het was de bedoeling om de 'verwende' Nederlandse *Plutokratensohne* uit hun comfortabele positie te halen en tot werk te dwingen. 1200 jongeren werden opgepakt.

Leerlingen en studenten durfden zich na deze willekeurige acties niet meer op school of college te vertonen en het onderwijs viel grotendeels stil. Seyss-Inquart moest nu een manier bedenken om enerzijds voldoende arbeidskrachten te kunnen leveren, maar anderzijds het onderwijs weer op gang te brengen door rust en vertrouwen te herstellen. De oplossing was de eerder beproefde loyaliteitsverklaring. Wie deze tekende zou gerust zijn studie kunnen hervatten; wie weigerde moest opkomen voor de dienst.

Onder invloed van radioberichten van de Nederlandse regering in Londen en door agitatie van het studentenverzet weigerden studenten massaal te tekenen. Zij werden vervolgens gedwongen tot de arbeidsdienst onder bedreiging van hun familie. Veel weigeraars kozen er daarom alsnog voor om zich aan te melden. De studenten werden verzameld in Ommen om van daar op transport te worden gesteld. Beursstudenten onder hen werden na koortsachtige onderhandelingen op het laatste moment vrijgelaten, omdat zij al eerder een loyaliteits-

teitsverklaring hadden ondertekend.

Volgens de officiële cijfers bevonden zich in november 1943 2919 studenten in Duitsland. Ongeveer 2500 studenten gaven geen gehoor aan de oproep en doken onder. Slechts 1582 studenten bleven ingeschreven, onder wie veel bursalen. Jonge docenten vielen ook onder de maatregelen en staakten hun werk. Er bleven zodoende weinig mensen over aan de Nederlandse instellingen van middelbaar en hoger onderwijs, op veel plaatsen te weinig om de lessen voort te zetten.³⁵ Het onderwijs viel akelig stil.

Secretaris-generaal Van Dam wilde het studiejaar 1944-1945 met een schone lei beginnen. Om toch nog leerlingen en studenten op de been te brengen pleitte hij voor een 'wijds verzoenend gebaar'.³⁶ Hij liet de kranten melden dat renteloze voorschotten niet langer terugbetaald hoefden te worden, en maakte intern plannen om 4,5 miljoen gulden per jaar aan beurzen als gift te gaan besteden.³⁷ Het mocht nauwelijks baten. Zolang de dreiging van dwangarbeid niet werd opgeheven kon van hervatting geen sprake zijn. De grote voedsel- en brandstofschaarste en het naderende oorlogsfront zorgden bovendien dat mensen in het laatste oorlogsjaar wel andere zorgen hadden dan hun studie. Van Dams royale gebaar bleek een slag in de lucht.

De leden van de rijksbeurzencommissie besloten dat doorwerken in deze omstandigheden weinig zin meer had. Nadat voorzitter Jan Donner op 4 februari 1944 vroeg om ontheffing uit zijn ambt in de Hoge Raad, werd hij van al zijn functies ontslagen. De beurzencommissie verloor haar voorzitter en de overgebleven leden besloten de handdoek in de ring te gooien. Zij vroegen Van Dam op 14 februari 1944 om een ontheffing, die ze twee dagen later kregen, zonder dankbetuiging.³⁸

Conclusie

Het beleid onder de Duitse bezetting toonde hoe studiebeurzen konden worden ingezet om de maatschappij te veranderen, maar ook hoe weinig effectief dat was wanneer die maatschappij daar nauwelijks ontvankelijk voor was. Terwijl de beurzen hadden moeten dienen om Nederlanders tot opleidingen te verleiden die dienstbaar waren aan de nieuwe nationaalsocialistische orde, kwamen de autoriteiten niet veel verder dan uitsluiting, ordehandhaving en begunstiging van mensen die meestal toch al voor de nieuwe orde gewonnen waren. De meeste jongeren bleken onwillig of onverschillig. Van een massale verleiding van het grotere publiek was daardoor geen sprake. Bovendien werd het sturende beurzenbeleid bruut verstoord door de razzia's onder scholieren en studenten vanaf het begin van 1943, waartoe werd besloten achter de rugen van

Wimmer en Van Dam om. Een diepe angst en wantrouwen legden het middelbaar en hoger onderwijs vanaf dat moment grotendeels stil. De experimenten met het nationaalsocialistisch sturende beurzenbeleid hebben daardoor niet lang geduurd, hoewel lang genoeg om de achterliggende bedoelingen duidelijk zichtbaar te maken.